

## *Brevijar: ustroj, sadržaj, funkcija*

Kristijan Kuhar

Varaždinska biskupija

kristijan.kuhar@hotmail.com

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.02>

### SAŽETAK

Brevijar je liturgijska knjiga Rimske Crkve za redovitu službu časova klerika, redovnika i laika. Nastanak ove liturgijske knjige povezan je s redovitošću molitve u tijeku dana koju kršćanstvo razvija od svojih početaka, a koja se posebno razvija unutar monaških i redovničkih zajednica te unutar kano-ničkih zajednica povezanih sa stolnim crkvama. Zanimljivost je brevijara što u sadržaju krije bogatstvo tekstova Svetoga pisma, otačke predaje i hagio-grafije te molitava koje su određivale vrijeme liturgijske godine i pojedinih dana. Upravo zbog svoje funkcije i sadržaja te ustroja koji je kroz vrijeme više puta reformiran, brevijari su imali kulturnu i duhovnu vrijednost. U ovome radu prikazuje se povijest nastanka brevijara, njegov ustroj kroz povijest Crkve te sadržaj i funkcija koju je brevijar imao u prošlosti.

KLJUČNE RIJEČI: rimski obred, brevijari, povijest liturgije, liturgijska tekstologija

**O**brevijarima je napisano mnogo znanstvenih članaka i prikaza, tematika pojedinih dijelova brevijara pomno je obrađena u udžbenicima studenata liturgike i teologije, a pojedini su svesci opisani interdisciplinarnim prikazom i preneseni u preslovljenim ili fototipskim izdanjima.<sup>1</sup> Međutim, na hrvatskom govornom području nema recentne literature koja bi u sažetom prikazu opisala sadržaj i funkciju liturgijske knjige brevijar. Stoga je ovaj rad doprinos sadašnjim i budućim istraživanjima, barem u napomenama o sadržaju službe časova i njezinoj funkciji u teološkom i kulturološkom pogledu.

Prije svega potrebno je napraviti nekoliko znanstvenih i terminoloških distinkcija i uputiti na ispravno tumačenje i korištenje nazivlja. U ovome se radu spominje pojam »brevijar«, »služba časova«, »rimski obred«, »obred rimske kurije«. U radu će se nadalje naći i drugi pojmovi koji su kroatizirani i rabe se u humanističkoj, neteološkoj literaturi te mogu izazvati terminološke probleme oko shvaćanja. Stoga će se svaki pojam posebno objasniti. Prvenstveno pojam »brevijar«. U ovome radu, kao i u drugim radovima, pojam »brevijar« odnosi se na liturgijsku knjigu koja sadrži tekstove za liturgiju ili službu

časova. Liturgijska knjiga koja će se u ovome radu opisati odnosi se na srednjovjekovnu liturgijsku knjigu koja nastaje u XIII. stoljeću kao plod duge reforme službe časova rimskog obreda. Sam pojam na latinskom jeziku (lat. *breviarium*) odnosi se na skraćivanje ili na kompendij tekstova koji su imali svoju funkciju u dnevnom ritmu molitve Crkve ili službi časova. »Služba časova« i »služba Božja« prijevod je latinskog teološkog izraza *Officium divinum* koji označava službenu molitvu Crkve u ritmu vremena jednoga dana, tjedna, odnosno godine. Ta je molitva u srednjovjekovnom okruženju svojstvena klericima i redovnicima, a nakon Drugoga vatikanskog sabora postaje molitva čitavog naroda Božjega. Brevijar, dakle, sadrži tekstove za službu časova, a raspoređen je po »rimskome obredu« ili »obredu rimske kurije«, kako je nazvan u XIII. stoljeću. U Zapadnoj Crkvi supostoje kroz čitavo srednjovjekovlje obredi pojedinih mjesnih crkava, dok onaj Rimske Crkve, postaje od XIII. stoljeća, odnosno od Tridentskog sabora (1545. – 1563.), službeni obred čitave Europe.

U ovome ću radu – u kratkim crtama – prikazati povijesni razvoj brevijara kao liturgijske knjige za službu časova (lat. *officium divinum*), naznačiti njegov ustroj, sadržaj i funkciju kroz povijest te upozoriti na nekoliko znanstvenih, humanističkih perspektiva istraživanja brevijara koji su nastajali i koji su korišteni i sačuvani na hrvatskom području, bez obzira na jezik i pismo kojima su pisani. S obzirom na to da se radi o materiji koja je opsežna, u ovome ću se radu držati ovih zadanih točaka, bez dodatnih pretenzija za nepotrebnim širenjem tematike.

<sup>1</sup> U primjeru navodim neka vrijedna izdanja: Marijan Grgić, *Časoslov opatice Čike*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2011.; Marijan Grgić, *Dva rukopisna časoslova samoštana redovnica Svete Marije u Zadru: Prvo, kritičko izdanje*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Zadar: Matica Hrvatska, 2002.; Iva Pasini Tržec, *Strossmayerov časoslov. Komentar*, Zagreb: Školska knjiga, HAZU, 2011.; *Breviarium di Ercole I d'Este*, Ernesto Milano (ur.), Castel Gelfo di Bologna: Imago, 2011.; *Drugi beramski brevijar, I. dio*, Milan Mihaljević (ur.), Zagreb: Staroslavenski institut, 2016.; *Milan Mihaljević (ur.), Drugi beramski brevijar, II. dio*, Zagreb: Staroslavenski institut, 2019.; Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar: otisak sudbine*, Zagreb: FF Press, 2019.

*Opći pregled povijesti službe časova u rim-skome obredu*

Kršćanstvo temelji molitvu na zapovijedi Isusa Krista »u svako doba molite« (Lk 21,36) te u apostolsko doba kršćani, vjerni zapovijedi svoga Učitelja, preuzimaju ritam molitve iz židovstva u određene časove dana. Djela apostolska govore da su u vrijeme nakon Isusova uskrsnuća apostoli molili u jeruzalemskom Hramu.<sup>2</sup> O tome što je bio sadržaj molitve govori predaja Crkve. Temeljna molitva kršćana koji se okupljaju u određene sate dana su psalmi, biblijska knjiga koja sadrži židovske liturgijske pjesme koju su i Židovi pjevali (molili) u Hramu, odnosno u sinagogama.<sup>3</sup>

Molitva u određene sate ili časove u danu, prema židovskoj predaji ujutro o svitanju, u podne i uvečer prije zalaska sunca (s tim da kršćanska molitva dodaje i čas u tri sata poslije podne – ali tek u razvoju srednjega vijeka) temelji se na židovskoj hramskoj tradiciji. Kršćanstvo brzo prihvaća ovakvu molitvu oslanjajući se na vjeri da je i sam Gospodin Isus Krist molio psalme, a otuda i naslov »služba časova«, »liturgija časova« ili »služba Božja« (lat. *Officium divinum*).

Kako *lex credendi* u kršćanstvu ima očitovanje u *lex orandi*, tako je i kršćanstvo temeljilo izričaje svoje vjere u molitve u određene časove osim euharistijskih sastanaka koji su bili *memoria* na posljednju večeru Isusa Krista. Već u poapostolsko doba i u tijeku prva četiri stoljeća, kršćani se molitvama *vigilia* (noćnih bdjenja)

susreću na mjestima *martyria* ili grobljima mučenika slaveći ondje Dan Gospodnji ili spomendane mučeništva heroja vjere. Vigilijska kao noćna molitvena služba ima svoj produžetak u ranojutarnjoj službi, opet prema vjeri da je Isus Krist uskrsnuo u zoru trećega dana.

I prvi su monasi i redovnici temeljili svoj život na molitvi koja se odvijala u posebne časove u danu. U Pravilu sv. Pahomija navodi se: »Izvanredno je zadovoljstvo obavljati šest večernjih molitava po obredu velikoga zbora gdje se sva braća sastaju.«<sup>4</sup> Sv. Bazilije u svojem Pravilu navodi: »Premda je zahvaljivanje u svako vrijeme i zakonom zapovijeđeno i nama za život nužno (kako je dokazano po naravi stvari i po zaključivanju), ipak ne valja zanemarivati ni propisanih vremena za molitve u bratskim zajednicama koje smo neopozivo izabrali; jer svako od tih vremena znači neko posebno podsjećanje na darove što ih primismo od Boga«<sup>5</sup> te navodi dalje određene časove: jutarnju, treći čas, šesti, deveti, večernju i noćnu molitvu.<sup>6</sup> Sv. Augustin<sup>7</sup> u Pravilu navodi: »Molitvi se posvetite u određene časove i vremena.«<sup>8</sup> Kada sv. Benedikt,<sup>9</sup> osnivajući svoj red, piše Pravilo, navodi i točan *cursus* molitve, tj. pjevanja psalama

4 »Pravilo svetog Pahomija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985., str. 81.

5 »Opširna pravila svetog Bazilija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 159.

6 Usp. »Opširna pravila svetog Bazilija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 160-161.

7 Povijesni pregled vidi kod: Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, Collegeville: The Liturgical Press, 1993. [1986.], str. 94.

8 »Pravilo svetog Augustina«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 194.

9 Povijesni pregled vidi kod: Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 122-123.

2 Usp. Dj 2, 46; Dj 3, 1.

3 Povijesno-liturgijske studije koje su i danas vrijedni znanstveni doprinosi su: Paul F. Bradshaw, *Daily Prayer in the Early Church*, Eugene: Wipf and Stock, 2008. [1981.]; Mario Righetti, *Storia liturgica*, Vol. II, *L'anno Liturgico*, *Il Breviario*, Milano: Ancora Libri, 1969.; Jordi Pinell, *Liturgia delle Ore, Anàmneseis*, Genova: C. E. Marietti, 1990., str. 17-67.

koji postaje trajna baština Rimske Crkve (usp. 18. poglavlje Pravila sv. Benedikta),<sup>10</sup> a u pravilu o službi časova koju naziva *Opus Dei* piše u 11 poglavlja. Benediktov se raspored psalama održao, uz manje promjene, do reforme liturgije časova za vrijeme pape Pija X., odnosno do reforme liturgije Drugoga vatikanskog sabora.

Usporedo s monaškom (samostanskom) službom časova, u Crkvi se razvija i *katedralna* služba časova koju su molili kanonici i svi klerici koji su bili u službi stolne ili prvostolne crkve.<sup>11</sup> Apostolske konstitucije iz IV. stoljeća opisuju službu časova (knjiga II, 59) ujutro, večernje pohvale i nedjeljna vigilijska uskršnuća, ali navode u knjizi VIII, 34 također treći, šesti i deveti čas.<sup>12</sup>

Takva se služba spaja s monaškom službom u XIII. stoljeću i formira jedinstvenu, rimsku službu časova koja tada dobiva naslov *secundum morem* (ili *consuetudinem*) *romanae Curiae* te se širi Europom posredovanjem franjevačkoga reda.<sup>13</sup>

### Stvaranje liturgijskog korpusa službe časova

Od samoga početka kršćanstva te razvojem liturgije, služba časova postaje liturgijski čin: u njemu molitelj prepoznaje Krista koji moli i Krista kojemu se moli te određeni časovi

dana imaju simbolička značenja. Sv. Benedikt u svojem pravilu za broj časova u danu navodi riječi psalma 118: *septies in die laudem dixi tibi* – a taj broj časova ostaje važeći, uglavnom, do danas.

Na Zapadu, na koji se usredotočujemo u ovom radu, razvoj katedralne i monaške službe išao je gotovo simultano. Povijest liturgije bilježi da su u Rimu postojale zajednice koje su obavljale redovitu službu časova, a jednoj takvoj pripadao je i sv. Jeronim.<sup>14</sup> Katedralne su službe na Zapadu bile različite: Milano, Rim, Galija, Španjolska i Sjeverna Afrika imale su različite *cursuse*, ali opet temeljene na molitvama u katedralnim i drugim crkvama u određene sate dana.<sup>15</sup>

Srednjovjekovno razdoblje donosi nekoliko važnih reformi službe časova. Do XIII. stoljeća ujedanjuju se *cursusi*, dakle sadržaj i ritam slavlja službe časova, te nestaje velike razlike između monaškog i katedralnog *cursusa* (pojam »katedralni« ulazi u literaturu na talijanskom jeziku, potom engleskom, francuskom i njemačkom). Prva reforma jest ona za vrijeme Grgura Velikog,<sup>16</sup> u kojoj se u službu časova uvodi ustabiljeno gregorijansko pjevanje. U srednjem vijeku uz rimske bazilike nastaju muške zajednice koje su se obvezale na službu časova u rimskim crkvama.<sup>17</sup> Uz tu reformu, služba časova se i obogaćuje, prethodno pod

10 Usp. »Pravilo svetog Benedikta«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 265-271.

11 Usp. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 141-191.

12 Usp. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 46-47.

13 Usp. Alceste Catella, »Modelli storici di riforma dell'Officium Divinum«, u: Franco Brovelli, Silvano Maggiani, *Liturgia delle ore, tempo e rito*, Roma: CLV-Edizioni Liturgiche, 2010. [1994.], str. 107-140. Posebno vidi: Stephen Joseph Peter Van Dijk, Joan Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy*, Westminster, Md.: Newman Press; London: Darton, Longman & Todd, 1960. Ovo djelo jedinstveni je prikaz razvoja službe časova i liturgije Rimske kurije.

14 Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 131.

15 Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 141; Pietro Sorci, »Forme di una liturgia delle ore popolare nella storia«, u: Elena Massimi (ur.), *Liturgia delle Ore. Una riforma compiuta*, Roma: CLV-Edizioni liturgiche, 2016., str. 11-34.

16 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, Il Breviario*, 1969., str. 633-634, 648.

17 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, Il Breviario*, 1969., str. 635.

franačkim utjecajem,<sup>18</sup> te se unosi širi ciklus temporalna, odnosno slavlja vremena u crkvenoj godini, i sanktorala, slavlja svetaca. U sadržaj se službe časova unose i drugi liturgijski elementi osim psaltira i svetopisamskih čitanja, poput antifona, responzorija, određenih čitanja, tropa, i drugih službi poput recitiranja gradualnih psalama, službi za pokojne, pokorničkih psalama, službe Blažene Djevice Marije (tzv. *Officium parvum BVM*)<sup>19</sup> i drugo. Obnovu čini i papa Grgur VII. u XI. stoljeću, posebno što se tiče života klerika i njihove obveze službe časova, a potom u XII. stoljeću kada se služba časova, utjecajem crkvenih i društvenih okolnosti pomalo privatizira, izlazi iz redovitih korova samostanskih, kaptolskih i katedralnih crkava.<sup>20</sup>

Konac XII. i početak XIII. stoljeća obilježen je stvaranjem liturgijskih knjiga *Libelli officiales*, *liber horarum*, *breviaria caelle* i sl., koje su bile praktične jer su služile za službu časova izvan kora ili crkve. Liturgijske knjige koje su se koristile u koru nisu bile toliko prenosive. Bile su voluminozne, a i sadržajno različite.

U XIII. stoljeću papa Inocent III. na Četvrtom lateranskom saboru 1215. godine ponovno reformira službu časova, stvarajući tako *cursus curialis*, isprva pridržan njemu i njegovoj kuriji. Takav *cursus* u temelju je brevijara koji je Crkva poznavala do Drugoga vatikanskog sabora, a koji će sredinom XIII. stoljeća preuzeti franjevački red kao svoju službu časova te ga dopuniti vlastitim slavljinama i stvoriti *Breviarium franciscanum*, koji će preuzeti papa Nikola III., i sam franjevac, za svoju kuriju, a za Grgura IX.

postat će *Breviarium Curiae* ili *Breviarium secundum morem Romanae Curiae*, tipičan brevijar Zapadne Crkve.<sup>21</sup>

Iz povijesnog presjeka uočljivo je da je služba časova i liturgijska knjiga brevijar imala određenu funkciju u crkvenom i kulturnom miljeu. Ponajprije je to molitva u određene časove dana, s evokacijom na momente povijesti spasenja opisane u Svetome pismu. Potom, riječ je i o ritmu dana, ili cijele godine, koji su obilježeni spomenom otajstva života Isusa Krista i svetaca. Upravo pitanje slavlja spomena (*celebratio memoriae*) ili *tempus praesens* povijesti spasenja postaje ključno u razvoju liturgije časova. Posvećivanje vremena<sup>22</sup> postaje temelj teologije službe časova u ranokršćanskom i srednjovjekovnom okruženju, koje se prilagođava ritmu dana, godišnjega doba, odnosno izmjeni molitve i rada, kako to stoji u Pravilu sv. Benedikta koje je oblikovalo kulturu Europe nakon smjene civilizacija u V. stoljeću.

#### Sadržaj i funkcija brevijara

Ovaj smo rad započeli terminološki opisom »službe časova«, a time smo označili i njezinu funkciju, tj. to je liturgijska molitva u određenim časovima dana. Funkcija je liturgije službe časova tako celebrativna, slavljenička, jer je to službena molitva Crkve. Nazivom »brevijar« označavamo liturgijsku knjigu koja sadrži tekstove za službu časova.

Kroz povijest Crkve mijenjala se služba časova, a tako su se mijenjale i liturgijske

18 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 641.

19 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 648.

20 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 652.

21 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 658-663.

22 Prvi među liturgičarima koristi Gregory Dix. Usp. Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, Westminster: Dacre Press, 1949., str. 302-396. Vidi također Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 348.

knjige koje su sadržavale tekstove za tu službu. Identičan je proces bio i s misnim slavljem, čiji razvoj pratimo od sakramentara do misala.

U temelju liturgijske knjige za službu časova su psalmi.<sup>23</sup> U tijeku razvoja *cursusa* moljenja dodavani su i drugi sadržaji, posebno euhološki, a koje pratimo i u najstarijim sakramentarima. Celebrativna funkcija službe časova s vremenom preuzima i antifone, trope, responzorije i čitanja koji dobivaju vlastito mjesto u slavlju službe časova.<sup>24</sup> Franačkim utjecajima i oblikovanjem rimske liturgije stvaraju se novi liturgijski elementi u liturgiji časova, a svi se ti elementi zapisuju u vlastitim kodeksima, tj. liturgijskim knjigama. Tako je do konca XII. stoljeća za službu časova bio potreban: *psaltir*, *antifonar*, *himnar*, *kolektar*, *homilijar*, *evangelijar*, *epistolarij* ili *lekcionar*, kao i posebna knjiga u kojoj su bile sadržane upute za molitvu časova. Zapravo, za slavlje službe časova u samostanskoj crkvi ili katedralnoj crkvi bila je potrebna jedna manja knjižnica.

Ekleziološke, ali i praktične promjene koje su zahvatile Crkvu u XIII. stoljeću iziskivale su liturgijske knjige, ali i sam obred službe časova, koji je jednostavniji i prilagođeniji potrebama i mogućnostima rimskoga kraljevstva. Tako se od XIII. stoljeća sve te liturgijske knjige stapaju u jednu, koja i nosi naslov *breviarij*. Zapravo, radilo se o tome da je došlo i do eklezioloških promjena jer su klerici počeli imati vlastite rezidencije u mjestima službe, a u XIII. stoljeću nastaju i

prosjački redovi koji nisu imali vlastite crkve, a bili su obvezni na pastoralni rad. Skup knjiga koje su bile potrebne za službu časova, kao i *cursus* – tijek molitve, tako se skraćuje i postaje ono što će od XIII. do XX. stoljeća biti redovita služba časova Zapadne Crkve.<sup>25</sup>

Brevijari su tako sadržavali sve potrebne tekstove za službu časova. U jednoj se knjizi nalazio kalendar, psaltir, temporal – ili slavlja dana i blagdana kroz liturgijsku godinu, sanktoral s komunalom te dodatne službe za pokojne, Blažene Djevice Marije i sl.<sup>26</sup>

### Sadržaj

Uz spomenuti okvirni opis sadržaja brevijara, vrijedno je – iz znanstvene perspektive – posebno spomenuti tri cjeline koje sačinjavaju jezgru službe časova od poapostolskog vremena do danas. To su psaltir, lekcionar – čitanja i molitve, tj. euhologij.

Središnji dio čini *psaltir* ili knjiga u kojoj se prema *cursusu* nalaze psalmi. Nerijetko su psaltiri, prepisivani u knjižnicama diljem

<sup>25</sup> Služba časova po uzusima Rimske kurije ostaje i nakon Tridentskog sabora u XVI. stoljeću, uz manje promjene sve do Drugoga vatikanskog sabora u XX. stoljeću.

<sup>26</sup> Temporal (lat. *Proprium de tempore*) sadrži službe časova za liturgijska vremena u crkvenoj godini, počevši od došašća do tjeđana nakon Pedesetnice. U sadržaju temporalna su blagdani vezani za događaje života Isusa Krista, od Navještenja, Božića do Uskrsnuća. Posebno je vrijedan raspored nedjelja u godini, vezanih za liturgijska vremena došašća, korizme, uskrsnog vremena ili vremena nakon Pedesetnice, te tjeđana raspoređenih u okviru sedam dana (lat. *Feria*). Sanktoral (lat. *Proprium sanctorum*) sadrži službe časova raspoređene po mjesecima i po spomen-danima svetaca, koji su redovito upisani i u kalendar. Komunal (lat. *Commune sanctorum*) sadrži one tekstove za službu časova kojih nema u sanktoralu, a raspoređeni su prema »kategorijama« svetaca (*commune apostolorum*, *commune virginum*, *commune martyrum*, i slično). Služba časova za pokojne također je dio sadržaja brevijara, kao i službe u čast Blažene Djevice Marije ili u tradiciji zvan oficij Blažene Djevice Marije koji se često nalazi i kao poseban svezak.

<sup>23</sup> Knjiga psalama pripada starozavjetnom korpusu biblijskih knjiga.

<sup>24</sup> Opsežnu analizu liturgijskih rukopisa te jedinu takvu studiju kojom smo se koristili u svojim istraživanjima vidi: Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office, A Guide to their Organization and Terminology*, Toronto: University of Toronto Press, 2004. [1982.].

Europe, bili posebno ukrašavani i odražavali u iluminacijama tragove teoloških poimanja psalamskih redaka. *Cursus* molitve psalama određen je psalamskom tematikom. Od najranijih se vremena za pozivnik (lat. *invitatorium*) molio psalam 94, a još je sv. Benedikt odredio koji se psalmi mole u određene časove dana.<sup>27</sup>

Uz tekstove psalama uneseni su starozavjetni kantici te novozavjetni hvalospjevi, od kojih su *Benedictus*, *Magnificat* i *Nunc dimittis* iz Lukina evanđelja. Psalme i kantike pratile su antifone, koje postaju nositelji tematike psalma ili određenog dana, tj. blagdana koji se u službi časova slavio. Antifone su pjevani dijelovi službe časova te ih Vilim Durand – temeljeći svoju liturgijsku ekspoziciju na starijim autorima – opisuje na uzvišen način.<sup>28</sup>

Već u IV. stoljeću počinje se stvarati kršćanska himnodija na latinskom jeziku, zapisana po autorima čija imena pamtimo i danas: Hilarije iz Poitiersa, Ambrozije iz Milana, Prudencije, Celije Sedulije, Grgur Veliki u ranom srednjem vijeku te Paulin iz Akvileje, Pavao Đakon, Nolker Balbulus, Petar Damijan, Julijan iz Speyera, Toma Akvinski, Bonaventura i drugi. Himni postaju dio službe časova u monaškom *cursusu* u VII., a u rimskom tek u XII. stoljeću te su do danas dio pjesničkog genija latinskog jezika koji u metričkoj formi sažima teološke naglaske određenog časa, dana ili blagdana.

Uza psaltir, služba časova imala je i brojna svetopisamska, patristička i hagiografska čitanja. Brevijari tako sadrže čitavi kompendij odlomaka Svetoga pisma, homilija, komentara

i govora crkvenih otaca te brojne životopise – posebno one koji su se unosili iz rimskoga martirologija i drugih hagiografskih izvora razvojem sanktorala. Svaki je čas imao barem kratki redak iz neke od knjiga Svetoga pisma, bez obzira na to što su antifone koje su pratile psalme također bile parafraze ili svetopisamski citati. Čitanja su redovito pratili responzoriji, koji su kao i antifone pjevani dijelovi službe časova.

Molitve ili euhologij vlastiti je dio brevijara. Molitve se nalaze od početka brevijara do njegova zaključka. Služba časova započinje molitvom *Apri, Domine os meum* i molitvom *Deus in adiutorium meum intende*. Nakon skupine čitanja u noćnoj službi, recitirana je molitva *Pater noster*, praćena molitvama *Preces* i *Absolutiones*. Na koncu jutarnje i večernje službe časova molila se molitva dana, tj. *collecta* koja je bila identična onoj u misalu.<sup>29</sup>

#### *Vrijednost brevijara i njihova funkcionalnost*

Rimski brevijari sadrže više razina tekstualnog sadržaja koji možemo nazvati liturgijskom književnošću jer osim biblijskih tekstova sadrže i one tekstove koji su plod vjere, duhovnosti i kulture određenog razdoblja. Iz perspektive povijesti stvaranje brevijara nije umanjilo brojnost liturgijskih knjiga korištenih u službi časova prije XIII. stoljeća, nego ih je doista ujediniilo u jednu, u jednom simfoničnom cursusu u kojemu su se izmjenjivali tekstovi, tj. Božji govor čovjeku u Svetome pismu i psalmima, i čovjekov govor Bogu u molitvama, pjevanim antifonama, responzorijima i himnima. Iz tekstološke perspektive, posebno liturgijske

<sup>27</sup> Raspored psalama vidi kod Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 134-138.

<sup>28</sup> Recentna je studija i opis noćne službe časova u: Silvio Koščak, »Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe oficija u liturgijskoj ekspoziciji Vilima Duranda (1230. – 1296.) s naglaskom na antifone i psalmodiju«, u: *Slovo*, 70 (2020.), str. 23-46.

<sup>29</sup> Za molitve vidi više: Jordi Pinell, *Liturgia delle Ore*, 1990., str. 155-196.

tekstologije, brevijari predstavljaju riznicu patrističkih, homilijskih i hagiografskih tekstova te su bili važan nositelj transmisije teksta, raznih jezičnih i stilskih redakcija. U tim se tekstovima prenosi teološka misao crkvenih otaca, a predstavljaju i nepresušni izvor hagiografije. I pjesnički dijelovi brevijara također su dio te transmisije teksta, posebno jer su svojevrsni čuvari metrike i stila od kasnoantičkog do kasnosrednjovjekovnog razdoblja, osobito u okvirima latinske liturgijske književnosti.

Za transmisiju teksta posebno su važni tekstovi Svetoga pisma, koji se uz psaltir, prepisuju i prenose iz rukopisa u rukopis. Ovdje je važno napomenuti da, u primjeru glagoljske baštine, nemamo sačuvanu cjelovitu ili jedinstvenu Bibliju, ali je moguća rekonstrukcija prema sačuvanim prijepisima prijevoda Svetoga pisma sačuvanima u desetak glagoljskih brevijara.

Iako je funkcija brevijara temeljno celebrativna, tj. namijenjena liturgijskom slavlju službe časova u Zapadnoj Crkvi, molitvenom uređenju dana i žrtvi hvale (lat. *sacrificium laudis*), priređivači i prepisivači brevijara bili su i vrsni umjetnici. Umjetnički svečano uređeni, kodikološki opremljeni, kodeksi brevijara smatrani su svetim knjigama namijenjenim samo za božansku službu. Danas im sakralnost nije umanjena jer osim toga što su tihi svjedoci vjere i molitve, također su i vrijedni poticaji za očuvanje kršćanske kulturne pisane baštine.

### *Zaključak*

Brevijari, kao liturgijske knjige, ali i kao kompendiji svetopisamskih, patrističkih, pjesničkih i euholoških tekstova, nepresušno su blago za liturgijsko-povijesna i liturgijsko-tekstološka istraživanja, a i za povijest umjetnosti, opću povijest lokalnih crkvenih zajednica,

istraživanja jezika i transmisije teksta. Već se samim pogledom u korpuse brevijara sačuvanih od XIII. stoljeća daje zaključiti da ne postoje dva istovjetna primjerka s obzirom na njihov paleografski, kodikološki i umjetnički oris, ali svakako su identični s obzirom na liturgijski sadržaj.

U hrvatskoj znanstvenoj zajednici istraživanje baštine brevijara pisanih latinskim jezikom tek je u povojima, ali svakako ima perspektivu interdisciplinarnih pristupa. Baštinu hrvatskoglagoljskih brevijara istražuju znanstvenici više znanstvenih grana na Znanstvenom centru izvrsnosti za hrvatsko glagoljštvo pri Staroslavenskom institutu. Već sami počeci naših istraživanja hrvatskoglagoljskog beramskog brevijara upozorili su na opširnost i mogućnosti cjelovitog, interdisciplinarnog pristupa.

Ovim radom dao sam tek neke naznake o povijesti i razvoju liturgijske knjige brevijar za potrebe znanstvenog skupa *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara*, a ovim zaključkom želim potaknuti hrvatsku znanstvenu zajednicu na neke važne perspektive koje otvaraju ovakvi pristupi i istraživanja dosad nedotaknute brevijarske baštine. U okvirima tekstoloških, posebno liturgijsko-tekstoloških istraživanja vrijedno je pitanje transmisije biblijskih i patrističkih tekstova koji tvore veći dio brevijarskog sadržaja. Ostala su otvorena pitanja hagiografije, koja pomaže historiografiji, i to ne samo u smjeru otkrivanja kulta svetaca nego i u pitanju istraživanja lokalne povijesti. Aktualno pitanje odnosa liturgije i povijesnih okolnosti uvelike je zanemareno. Svaka liturgijska knjiga pečat je svoga vremena, kako u materijalnom pogledu, tako i u sadržaju, te svaka liturgijska knjiga može biti i vrijedan izvor za poznavanje lokalne i opće povijesti.

## SUMMARY

### *Breviary: Structure, Content, Function*

A breviary is a liturgical book of the Roman Church used by clerics, members of religious orders and laymen for praying the canonical hours. Its origins are related to the regularity of prayer during the day, developed in the practice of Christianity since its beginnings, especially within monastic communities and religious orders and within the canonical communities connected to cathedral churches. The interesting thing about the breviary is that it reflects the wealth of the Holy Scripture, patristic tradition and hagiography, as well as prayers that determined the time of the liturgical year and particular days. Precisely because of their function, content and structure (reformed on multiple occasions over time), breviaries had cultural and spiritual value. The paper presents the historical development of the breviary, its structure throughout the history of the Church, and its content and function in the past.

KEYWORDS: Roman Rite, breviaries, history of liturgy, liturgical textology